

تطبیق نقوش گیاهی و هندسی در دو مسجد گوهرشاد مشهد و هرات

مرضیه خوشدل*

چکیده

دوره تیموریان یکی از دوره‌های مهم در تاریخ تمدن اسلامی است. این دوره به صورت جدی از زمان سلطنت شاهرخ میرزای تیموری آغاز گردید و تا انتهای حاکمیت سلاطین این خاندان در خراسان و با مرکزیت هرات دوام یافت. در این دوران همسر شایسته شاهرخ میرزا، گوهرشادخاتون، دستور ساخت مسجدی در مشهد و در کنار بارگاه ملکوتی حضرت رضا (ع) را به قوام‌الدین، معمار چیره‌دست داد و پس از تماشای شکوه و جلال این مسجد دستور ساخت مسجدی دیگر با همین نام (گوهرشاد) را در هرات به قوام‌الدین داد. مسجد جامع گوهرشاد یکی از مهم‌ترین و زیباترین مساجد تاریخی در بلاد و اماکن اسلامی به شمار می‌آید. این مسجد مجلل و باشکوه یادگاری از قرون گذشته و نمونه‌ای از معماری سنتی اسلامی است. فرایند این تحقیق در پی رسیدن به پاسخ پرسش‌هایی اساسی چون «تأثیر مکان و زمان بر ساخت مسجد و یا مشابهت مطلق و عینیت نقوش دو مسجد با توجه به یکی بودن معمار است؟ و آیا فرهنگ و آداب و رسوم مردم نیز در ساخت و نقش اثر تأثیر گذار بوده است؟» سازمان‌دهی گردیده و با روش استقرایی، نقوش گیاهی و هندسی دو مسجد مقایسه شده است. کلیدواژه: مسجد گوهرشاد، مسجد گوهرشاد مشهد، مسجد گوهرشاد هرات، گوهرشاد، نقوش مسجد گوهرشاد.

مقدمه

معماران جهان اسلام، عشق و احترام را از مؤلفه‌های اصلی زیباشناسانه مساجد نام برده‌اند. این نگرش خواسته یا ناخواسته در معماری مساجد مجال بروز و ظهور می‌یابد، به‌ویژه وقتی در نظر داشته باشیم که اصلی‌ترین کارفرمایی ساخت و ساز مساجد در طول تاریخ، اهتمام قلبی و احترام معنوی دل مؤمنان بوده است. بی‌شک تصویر و تصور بهشت به ضمیر پنهان روح معمار تأثیر نهاده و در بنای مسجد آشکار می‌شود. ایرانیان مساجد خود را به‌گونه‌ای می‌آراستند که تزیینات و نقوش روی دیوارها، همچون شعری هم‌نوایی می‌کنند. طرح‌های زینتی که بناهای ایرانی به‌ویژه مسجد بزرگ را زینت می‌بخشد چیزی فراتر از شکل ظاهری و زیبایی است. این نقوش نه تنها زینت بلکه نمایش نمادهای سنتی و تصویری یک نماد باستانی از کشور برای غایش و ارائه زندگی است.

در عصر تیموریان یک از درخشان‌ترین ادوار تمدن اسلامی آغاز گردید. در زمان حکومت آنها، معماری از نظر عظمت و سترگ‌نمایی و از حیث غنایی و تزیینات به شکوه و شکوفندگی بی‌سابقه‌ای دست یافت. معماری دوره تیموری از بسیاری لحاظ مدیون دوره ماقبل خود، علی‌الخصوص معماری دوره مغول است (شراتو، گروه، ۱۳۹۱: ۴۰).

هنر، فرهنگ و ادب دوره تیموری، دو مسجد باشکوه را در کارنامه خود به ثبت رسانیده است؛ دو مسجدی هم‌نام، به دستور یک شخص (گوهرشاد خاتون) و با معماری یک استادکار. یکی از این دو مجموعه در مشهد و دیگری در هرات، پایتخت ایران در آن دوران است و هر دو مسجد، با شکوه و عظمت بسیار کارشده است که هر یک در عین وحدت و انسجام تفاوت‌هایی نیز در نقوش با یکدیگر دارند.

مسجد گوهرشاد مشهد و هرات در دوره تیموری

از این دوره به‌خصوص در زمان پادشاهی شاه‌رخ، پسر تیمور که فردی هزدوست و هنر و ادب‌پرور بود، آثار بسیاری به جای مانده است. بناهای باارزشی که بسیاری از آنها را در شرق ایران نظاره‌گر هستیم. بناهایی باارزش در منطقه خراسان و افغانستان امروز که بی‌تردید مهم‌ترین اثر به‌جای‌مانده، مسجد گوهرشاد در هرات و مشهد است. دو مسجدی که سرشار از هنرهای قدسی معماری ایران است به دستور

گوهرشادآغا، همسر دانا و توانای شاه‌رخ میرزا و به دست معمار چیره‌دستی چون قوام‌الدین شیرازی بنا گردید. گوهرشاد خاتون بنا داشت که مسجدی در کنار بارگاه ملکوتی حضرت رضا(ع) سازند که همتای آن تا آن روز در هیچ‌جا از قلمرو او یعنی ایران و توران ساخته نشده باشد. بانی خیر مسجد چنین می‌گوید: «بنای مسجد بایستی به‌گونه‌ای ساخته شود که تا دنیا دنیااست، بر قامت خود استوار بوده، تماسازی آن از هنرهای شاخص معماری اسلامی باشد و در هیچ بنا و مسجدی به کار گرفته نشده باشد.» گفته شده که گوهرشاد به‌طور دائم با مشاوران خود از مراحل ساخت مسجد بازدید می‌کرد و بر اجرا و ساخت این اثر بزرگ جهانی نظارت کامل داشت. در این مسجد تقارن‌ها، پیمونها و به‌طورکلی نقوش وابسته به معماری در نهایت استادی و هنرمندی منحصر به فرد استفاده شده است.

این مسجد همانند دیگر عمارت‌ها و بناهایی که در دوران وی ساخته شده، زیبا و جذاب است و در ساخت آن از هنرهای معمول و رایج آن عصر استفاده شده است. کاشی‌کاری ظریف و منقش و مزین به آیات قرآنی از جمله کارهای تزیینی است که در این مسجد بزرگ به‌کاررفته و بر زیبایی‌اش افزوده است.

بانو گوهرشاد پس از ساخت مسجد مشهد به دلیل زیبایی و مقبول واقع شدن آن، دستور ساخت مجموعه‌ای متشکل از مصلی و مدرسه و مسجد را نیز در پایتخت آن دوران تیموریان یعنی هرات به دست همان معمار زبردست یعنی قوام‌الدین شیرازی داد. مسجد جامع گوهرشاد هرات در شمال‌شرقی مدرسه گوهرشاد واقع شده و از حیث ساختمان شبیه مدرسه موصوف بوده با این تفاوت که مدرسه دارای چهار مناره و مسجد جامع دارای دو مناره است که در طرف راست و چپ هر دو شبستان ساخته شده بود.

این بنای عظیم و مهم تاریخی که در بعضی منابع به نام «بیت‌المغفره» آمده است و اکنون خرابه‌ای از آن در شهر هرات باقی است در میان مردم هرات به نام گنبد سبز مشهور است. اعمار این مدرسه به امر گوهرشادآغا شروع و در سال ۸۳۶ق به اتمام رسید. آرامگاه برادر گوهرشاد، امیرصوفی‌ترخان و بایسنقر و شاه‌رخ و گوهرشاد در این مجموعه قرار دارد.

تمام این مناره‌ها و عمارات زیبا، گلدسته‌ها، گنبدها، رواق‌های بلند و دیوارهای ضخیم آن از بیرون با

انواع مختلف نقوش تزیینی دوره تیموری هستند که بعد از گذشت چند قرن همچنان بر قامت این بناها چون نگینی می‌درخشند.

همان طور که گفته شد، کاشیکاری مسجد، نمونه ای از شاهکارهای عهد تیموری است. طاق‌های گنبدی شکل مسجد، بنای گنبد و مناره‌های آن با ویژگی و تزیینات خاص و با استفاده از سبک مقرنس، همچنین نقوش و خطوط دیواری بر روی زمینه گچی و معرق کاری ممتاز عصر تیموری، جلوه بی نظیری را به نمایش گذاشت.

منظر ظاهری گنبد که نوک‌تیز هم هست بر روی ساقه گنبد بلندی جلوه‌گر شده است. این گنبد پیازی‌شکل، اغلب رگه قوسی دارد که برای نخستین بار در گنبد محراب مسجد احمدی‌سوی در ترکستان (۷۹۷-۷۹۶) کاملاً گسترش یافته است. اگرچه این سنت، کهن مایه محسوب می‌شده ولی در ایران و آسیای مرکزی چیزی نو و جدید بوده و یکی از ویژگی‌های شاخص معماری عهد تیموری به شمار آمده است. در مجموع باید بیان داشت طرح و اجرا و نماسازی شگرف مسجد جامع گوهرشاد اصول و اساس معماری هفتصدساله تیموری برای ایران و جهان اسلام گردیده است (شراتو، گروه، ۱۳۹۱: ۴۲).

با توجه به آنچه درخصوص معماری و ویژگی‌های کالبدی فضایی مسجد گوهرشاد بیان شد در یک جمع‌بندی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- هر دو مسجد گوهرشاد از جهات گوناگون مثل ریتم، خوانایی، نوع کاشی‌کاری، الگوی ساخت حجم و اندازه و... بسیار متناسب در خود و همچنین با بناهای جانبی است. کارکردها و عملکردهای مسجد گوهرشاد بسیار بیشتر از کارکرد مذهبی صرف آن است، زیرا نحوه طراحی و ساخت این بنا به گونه‌ای است که قابلیت‌های کارکردی بسیاری را در حوزه ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و... تعریف و تبیین کرده است تا این مسئله بر غنای ارزش‌های هنری اثر بیفزاید.

- هنرهای بی‌نظیر به‌کاررفته در ساخت این دو مسجد جلوه‌ای ویژه به آنها بخشیده است. در یک جمله می‌توان گفت، مسجد گوهرشاد شکوه شعور و شوق ایرانی‌اسلامی مردمانی است که قرن‌ها پیش به ماندگاری خویش و انعکاس فرهنگ و تمدن ریشه‌دار خود اندیشیده‌اند و قرن‌ها شکوه و عظمت خود را حفظ کرده‌اند و این اثر آینه‌ای از جلوه ملوکوتی و هنر معماری کشور اسلامی در دوره تیموری است.

کاشی‌های هفت‌رنگ منقش و به خط ثلث بی‌نهایت زیبا و آیات قرآنی مزین گشته، داخل ایوان و شبستان طرح‌هایی به آب طلا و لاجورد در کمال مهارت نقاشی شده بود. در وسط حیاط مدرسه حوض مربع‌شکلی که از آب جوی انجیل (نام محلی در نزدیکی شهر هرات) پر می‌شد وجود داشت.

معماری در دوره تیموری با آمیزش ویژگی‌های معماری مرکز ایران و جنوب، با سنت‌ها و روش‌هایی که از روزگاران کهن، بومی آذربایجان شده بود شیوه‌ای از معماری را پدید آورد که به‌درستی نام «شیوه آذری»^۱ گرفت و تا هنگامی که شیوه‌ای تازه که باز هم برگرفته از معماری آن سرزمین بود، به جای آن آمد، در سراسر ایران و کشورهای همسایه به‌کار رفت.

به دلیل ظرافت و زیبایی نقش و کاشی‌کاری و خط و اسلوب معماری مسجد گوهرشاد، این مسجد از شاهکارهای معماری ایرانی در دوره تیموری است که نه تنها از آثار هنری زیبای کشور ما شمرده می‌شوند، بلکه در جمله آثار بی‌نظیر مشرق زمین به حساب می‌آیند.

تزیینات دوره تیموری و شاخص‌های متمایز و برجسته در مسجد گوهرشاد مشهد و هرات

تزیینات اگر چه متعلق به این دوره نیست و از مدت‌ها قبل کاشی‌کاری جزو تزیینات معماری شده بود، اما شگفتی و شناخت هنرمندان عصر تیمور در استفاده مناسب از تزیینات راهی باز نمود تا هنرمندان عصر صفوی به‌طرز تحسین‌برانگیزی از کاشی‌های الوان بهره جویند. به‌هرجهت مهم‌ترین مساعدت تیموریان در عالم معماری در تزیین ساختمان‌ها بود؛ از ویژگی‌های عمده تزیینات در دوره تیموری متابعت از قواعد تقارن، انعکاس، تکرار و نظم هندسی است. ویژگی دیگر تزیین اسلامی را که درخصوص معماری تیموری نیز محققاً صادق است می‌توان به ضرورت تغییر شکل یک موتیف به شکل‌های کوچک‌تر و تکراری یا تقسیماتی از آن به انگیزه نشان‌دادن عمق و حرکت در یک دنیای دوبعدی اشاره کرد. با تقسیمات بیشتر سطوح، امکان استفاده از رنگ‌های متفاوت میسر می‌شود. بناهای مهمی چون مسجد جامع تیمور (بی‌بی‌خانم در سمرقند)، مجموعه گور امیر، مدرسه الغیبیگ، مسجد گوهرشاد، مدرسه غیاثیه خرگرد، مسجد جامع یزد و مسجد کبود تبریز جلوه‌گاه

- با مقایسه تزیینات مسجد با دیگر آثار قوام‌الدین شیرازی، معمار بنا، از جمله مدرسه غیاثیه خرگرد، مجموعه گازرگاه هرات و آثار باقی‌مانده از مصلاي هرات می‌توان اصیل بودن شیوه برخی از نقش‌ها را دریافت؛ به‌عنوان مثال نقش‌های لوزی و شش‌گوش اسپر^۲ ایوان شمالی که مشابه آن را می‌توان در تزیینات مقبره خواجه عبدالله انصاری در گازرگاه هرات مشاهده نمود (حسینی، ۱۳۹۳: ۸۶ و ۸۷).

نقش شمسه

استفاده از شمسه در هر دو بنا به زیبایی به چشم می‌خورد؛ اما این نقش در هر مسجد به یک شکل و با هم‌نشینی با گره‌ای دیگر خودنمایی می‌کند. شمسه به‌کاررفته در مسجد گوهرشاد هرات با گره سرمه‌دان تلفیق شده و نقشی دیگر را به مخاطب عرضه می‌دارد. (تصویر ۳ و ۴)

گره معقلی

نوع دیگر تزیین در مسجد گوهرشاد استفاده از تلفیق آجر و کاشی یا معقلی است. تلفیق آجر و کاشی معمولاً با حرکات زیبای شطرنجی شکل می‌گیرد، نقش‌های معقلی در مسجد گوهرشاد به‌صورت گلچین معقلی و گره معقلی است. گره معقلی در دو مسجد گوهرشاد مشهد و هرات به شیوه‌ای متفاوت کار شده است. (تصویر ۵ و ۶) گره‌ای که برای تزیین معماری سنتی بسیار به‌کار گرفته می‌شود (حسینی، ۱۳۹۳: ۸۸).

نقش ستاره

نقش ستاره در دو مسجد به‌کار رفته است اما چگونگی قرارگیری آن و تعداد پره‌های ستاره در دو مسجد متفاوت است. (تصویر ۷ و ۸) این‌گونه به نظر می‌آید که نقش ستاره در مسجد گوهرشاد هرات با ظرافت و دقت بیشتری کار شده است. نقوشی در دو مسجد گوهرشاد مشاهده می‌شود که در نگاه اول کاملاً شبیه یکدیگر هستند، دو نقشی که از فرم‌های منظم هندسی، نقوشی گیاهی و در جایی نیز خط تشکیل شده است. نقشی که استفاده از کاشی معرق با طرح اسلیمی و خط بنایی، گره لوزی و مربع است. نقشی که در مسجد گوهرشاد هرات وجود داشته به علت جنگ و تخریب مسجد به‌خوبی واضح نیست. برخی نقوش تنها در یک مسجد مثلاً مسجد گوهرشاد مشهد و یا هرات به‌کار رفته است از جمله شاه‌پرک و موج آسیایی که این گره تنها در مسجد گوهرشاد هرات به چشم می‌خورد. (تصویر ۹ و ۱۰)

نقوش گیاهی

نقوش گیاهی که شامل اسلیمی‌ها و ختایی‌هاست، اغلب نوعی عملکرد تمثیلی را می‌رساند و می‌توان آن را انگیزه نمایش بهشت دانست. تنوع حاصل از طرح‌های گیاهی توضیحی بر رواج گسترده آن در هنر معماری قرن

نقوش هندسی به‌کاررفته در مسجد گوهرشاد مشهد و هرات

هیچ تمثیل و رمزی در جهان مشهودات برای بیان پیچیدگی درونی و وحدت و انتقال از وحدت تقسیم و تکثیرناپذیر به «وحدت در کثرت» و یا «کثرت در وحدت» بهتر از سلسله طرح‌های هندسی در یک دایره یا کثیرالسطوح‌ها در یک کره نیست. مطالعه هندسی منطقی منجر به مهارت در همه هنرهای علمی می‌شود در حالی که مطالعه هندسی عقلانی (معنوی) منجر به مهارت در هنرهای ذهنی می‌گردد. به‌تدریج با بهره‌گیری از نقوش هندسی در معماری و به تبع آن ایجاد تنوع در طراحی و پدید آمدن سبکی اصیل در طراحی داخلی ساختمان، معماری دوره هرات از الگوهای اولیه خود که اکثراً بناهای دوره تیمور در سمرقند بود فاصله گرفت و نقش و نگار ظریف و زیبا از خصوصیات این دوره شد. پیروی از عوامل هندسی مهم‌ترین عامل ایجاد وحدت بین فضای خارجی یک بنای تیموری و تزیینات به‌کاررفته در آن فضا است (شایسته‌فر، سدره‌نشین، ۱۳۹۲: ۲۱ و ۲۳).

مهم‌ترین مشخصه تزیینی مسجد گوهرشاد که ویژگی آثار قوام‌الدین شیرازی معمار است، استفاده از کاشی‌های معرق با اشکال هندسی یا برخی نقوش ساده اسلیمی ترصیع‌شده بر زمینه آجر یا سنگ مرمر است (حسینی، ۱۳۹۳: ۸۸).

نمونه تزیینات هندسی در اکثر بناهای قسمت‌های مرکزی ایران و سمرقند و هرات به فراوانی یافت می‌شود و آنچه در دو مسجد مذکور نیز به چشم می‌خورد همین ظرافت و فراوانی است. این در حالی است که تزیینات هندسی آنها نه تنها عیناً شبیه نبوده بلکه برخی نقوش هندسی (گره‌ها) با نقشی دیگر تلفیق شده و شکلی جدید پدید آورده است. به چند نمونه از این نقوش در زیر اشاره می‌کنیم: (تصویر ۱ و ۲)

نتیجه‌گیری

معماری زیبا و شگفت‌انگیز مساجد ایران در دنیا معروف است؛ بناهایی که ظرافت و زیبایی هر کدام از آن‌ها نشانگر قدرت و توانمندی هنرمندان ایران در قرن‌های گذشته بوده است.

مساجد باشکوهی که توسط هنرمندان ایرانی ساخته شد، از پیچیده‌ترین ساختارهای معماری در دنیا برخوردار هستند که شکوه و زیبایی‌شان سال‌هاست نگاه‌های زیادی را به سمت خود جلب می‌کند.

مساجد یکی از بناهایی است که گویای ویژگی‌های معماری اصیل و سنتی ایران است. از ویژگی‌های منحصر به فرد چنین بناهای تاریخی مذهبی، استفاده از رنگ‌های شاد در آن است. رنگ‌های آبی کبالتی، فیروزه‌ای، سفید، سبز روشن، زرد، زعفرانی، ارغوانی و سیاه براق با انعکاس در بنا و تلفیق با سایه‌های مختلف جلوه خاصی به مسجد داده است که بر زیبایی آن می‌افزاید.

این گونه به نظر می‌رسد که به علت گسترش وسیع معماری در دوره تیموری و فاصله دو مسجد گوهرشاد مشهد و هرات با یکدیگر، تفاوت در اقلیم و تا حدودی مسائل فرهنگی و خصوصیت‌های قومی در زبان و گفتار، باید شاهد تفاوت‌هایی بیش‌تر از آنچه در این دو مسجد می‌بینیم، باشیم. با بررسی و مطالعات انجام‌شده، به علت اشتراک دینی در این منطقه که خود می‌تواند عامل بسیار تعیین‌کننده‌ای باشد نه تنها تفاوتی فاحش می‌توان دید بلکه یک نوع وحدت و انسجام در طراحی‌ها و نقش‌ها وجود دارد. انسجام و وحدت نه به معنای عینیت و شباهت بلکه به معنی ساختار کلی نقوش در هر دو مسجد؛ نقوشی که امتداد نقوش ادوار قبل چون ایلخانی، سلجوقی و قرون اولیه اسلامی هستند و ادامه آن را در نقوش دوره‌های آتی مانند صفوی نیز می‌توان ملاحظه نمود. درحالی‌که از مسجد گوهرشاد هرات آثار زیادی بر جای مانده، می‌توان برابری و شباهت برخی نقوش آن با مسجد گوهرشاد مشهد را مشاهده نمود داشت. به نظر می‌آید که نقوش کارشده در مسجد گوهرشاد هرات تکامل‌یافته‌تر از مسجد گوهرشاد مشهد است. شاید بتوان علت آن را ساخت مسجد هرات پس از مشهد و پایتخت بودن هرات در دوره تیموری دانست. استناد این نقوش تکامل‌یافته را از نقش گیاهی کار شده در مسجد گوهرشاد هرات

نهم است. از تزیینات گیاهی به‌کاررفته در بناهای این دوره می‌توان به نقوش اسلیمی و ختایی ساقه‌ای که در اسپرهای طولانی یا عمودی به‌کار می‌رفته اشاره کرد (شایسته‌فر، سدره‌نشین، ۱۳۹۲: ۲۴). (تصویر ۱۱ و ۱۲)

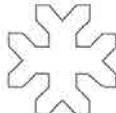
بررسی‌های به عمل آمده نشان می‌دهد که بندهای ختایی با گذشت زمان و با ذوق‌آزمایی‌هایی خوش‌فرجام، توانست به فرم‌هایی جدید و متنوع‌تر تغییر یابد. نقوش به‌کاررفته در مسجد گوهر شاد مشهد به علت مرمت‌های بسیار نسبت به نقوش مسجد گوهرشاد هرات دستخوش تغییر بسیار شده است. در ذیل، دو نقش اسلیمی و ختایی که بسیار مشابه یکدیگر هستند و در دو مسجد به چشم می‌خورند، آمده است. (تصویر ۱۳ و ۱۴)

نقش دیگری که نمونه آن را در (تصویر ۱۵ و ۱۶) مشاهده می‌کنید، طرح‌های ختایی با قاب‌بندی‌های برجسته سفال لعاب‌دار چندرنگ و همچنین نقش‌مایه‌های ختایی ملهم از خاوردور و نوعی نقش از درخت زندگی است که از یک گلدان تزیینی سر برآورده و نمونه آن در تزیینات مسجد گوهرشاد مشهد و هرات دیده می‌شود که گویی در هرات تکامل یافته و جذاب‌تر به نظر می‌رسد. اسپرهای مستطیل‌شکل ساخته شده با کاشی معرق بر اساس نقش درخت زندگی زینت‌بخش جرزهای ایوان‌هاست (شایسته‌فر، سدره‌نشین، ۱۳۹۲: ۲۴).

قاب بندی کاشی معرق با نقش گلدانی، در دو مسجد گوهر شاد مشهد و هرات

همان‌گونه که در تصویر ۱۷ و ۱۸ مشاهده می‌شود، در دو مسجد از نقوش اسلیمی و ختایی مشابهی استفاده شده است، مانند استفاده از نقش اسلیمی دهان‌اژدری که در هر دو تصویر به چشم می‌خورد؛ اما آنچه جالب‌توجه است چگونگی قرارگیری و به کار بردن آن متناسب با جای قرارگیری نقش و دیگر نقوش اطراف است. نقش ختایی به‌کاررفته در هر دو مسجد مشابه است اما گمان می‌رود که مرمت بسیار در نقوش مسجد گوهرشاد مشهد از این شباهت کاسته است. (تصویر ۱۹ و ۲۰)

مابقی نقوش گیاهی به‌کاررفته در مسجد گوهرشاد مشهد و هرات، نقوشی متشابه اما با نوع چیدمان و قرارگیری متنوع است که در نگاه اول دو نقش متفاوت به نظر می‌رسد.

جدول نقوش در مسجد گوهرشاد مشهد و هرات				
ردیف	نقش	نام نقش	مشهد	هرات
۱		شمسه	*	*
۲		شمسه	*	*
۳		ستاره	*	
۴		سرمه‌دان	*	*
۵		شاه‌پرک	*	
۶		شمسه و نوک‌مدادی	*	
۷		موج آسیایی	*	
۸		هندسی و گل	*	
۹		اسلیمی	*	*
۱۰		اسلیمی	*	*
۱۱		ختایی	*	*
۱۲		ختایی	*	*
۱۳		نقش گیاهی و گل‌دان	*	*
۱۴		نقش گیاهی و گل‌دان	*	*

می‌توان داشت؛ نقشی که در دوره صفوی شاه‌عباس آن را به تصاحب خود درآورده و به آن گل شاه‌عباسی گفته می‌شود، در صورتی که این نقش را در دوره صفوی به‌خوبی می‌توان جست‌وجو و ملاحظه کرد.

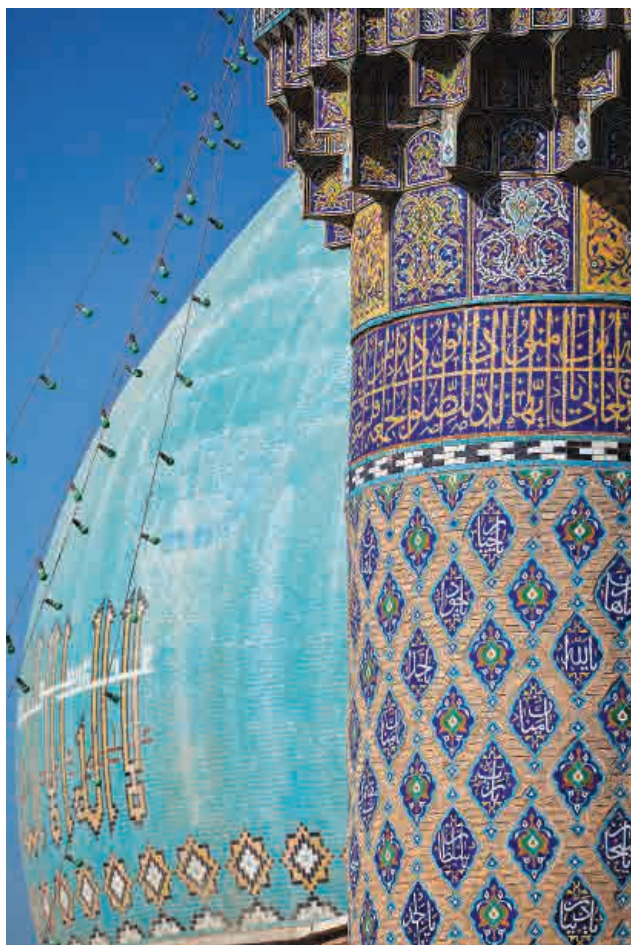
گاهی نیز به علت وجود مصالح و مواد شباهت‌ها و تفاوت‌هایی را می‌توان در دو بنا مشاهده نمود. شباهتی چون ترکیب معرق با کاشی و کاشی معرق که در هر دو مسجد قابل‌رویت بوده و تفاوتی که استفاده از کاشی هفت‌رنگ، تنها در مسجد گوهرشاد هرات را نشان می‌دهد.

درخصوص خط به‌کاررفته، که نوعی نقش تلقی می‌شود، خطوط ثلث، نستعلیق و کوفی در هر دو مسجد مشترک است، اما می‌توان صراحتاً زیبایی انکارناپذیر خط ثلث در مسجد گوهرشاد مشهد که توسط بایسنقر میرزا کار شده است را به رخ کشید. آنچه در میان کتیبه‌ها جالب‌توجه است وجود کتیبه‌ای به زبان فارسی در مسجد گوهرشاد هرات است که نمونه آن در مشهد دیده نمی‌شود که شاید بتوان دلیل آن را پایتخت بودن هرات در دوره صفویان، سواد بیشتر مردم هرات نسبت به مردم خراسان در آن دوران و حضور افراد ادب‌دوست و سرشناسی چون جامی دانست.

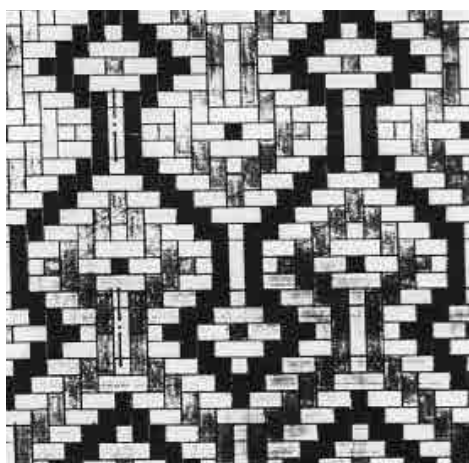
آنچه در این دو مسجد حائز اهمیت است استقلال تزیینات در آن است که چون گذشته چندان از خطوط اصلی پیروی نمی‌کند و تزیینات نسبت به وحدت بخشیدن به هر دو بنا به‌عنوان یک واحد کامل عمل می‌کند. نقش‌هایی که از هزاران سال قبل در آثار مختلف دیده می‌شوند و با توجه به فرهنگ و آداب و رسوم و اعتقادات مردم شکل گرفته و پیش از آنکه جنبه زیبایی آن مد نظر باشد برای بیان منظور و نشانگر معرفت و اعتقادات آنان بوده است.

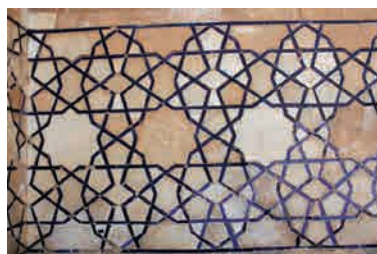
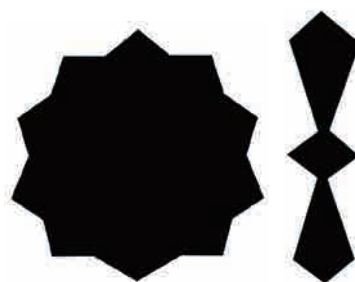
تصویر ۲. مسجد گوهرشاد هرات، عکس از مهدی حافظی

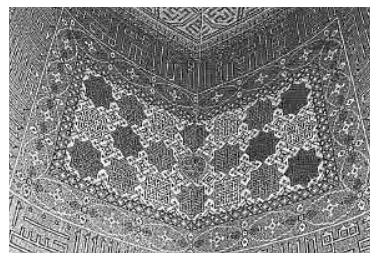
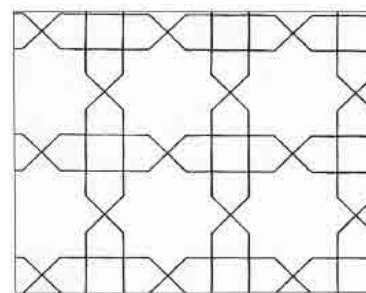
تصویر ۱. مسجد گوهرشاد مشهد

تصویر ۵. گره مداخل معقلی، ایوان شرقی و غربی مسجد گوهرشاد مشهد

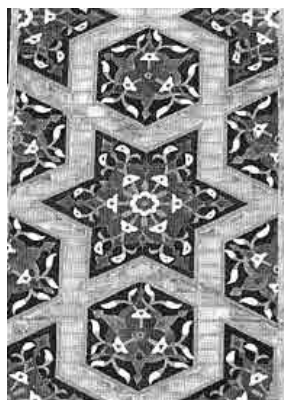
تصویر ۴. شمشه و سرمه‌دان در مسجد گوهرشاد هرات و آنالیز نقش

شکل ۳. شمشه و بازوبندی در ایوان شرقی و غربی مسجد گوهرشاد مشهد به همراه آنالیز آن

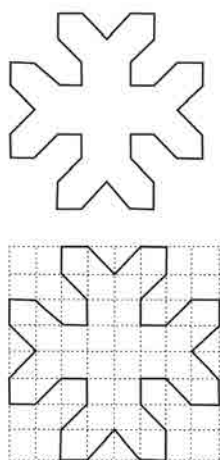
تصویر ۸. نقش ستاره در مسجد گوهرشاد هرات

تصویر ۷. نقش ستاره در مسجد گوهرشاد مشهد

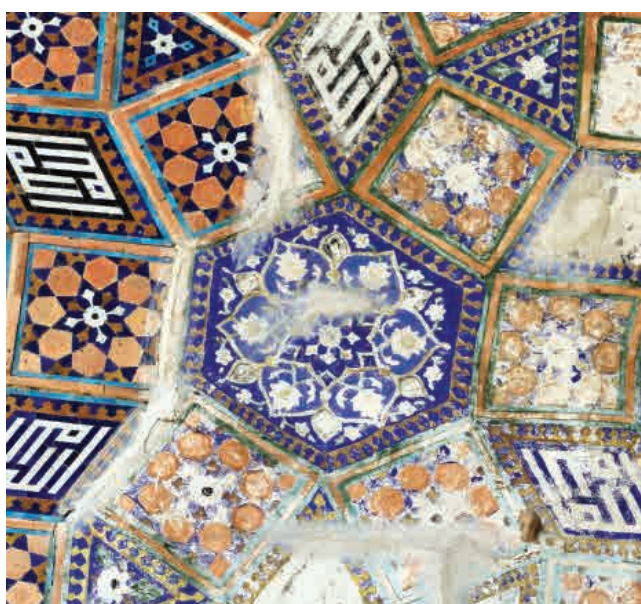
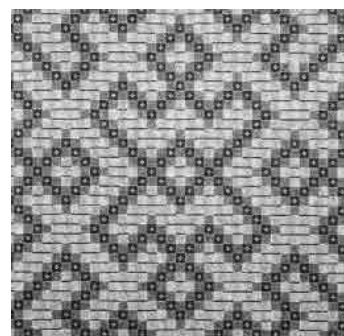
تصویر ۶. گره مداخل معقلی، گنبد مسجد و مقبره گوهرشاد در هرات

تصویر ۱۰. موج آسیایی،
مسجد گوهرشاد هرات

تصویر ۹. معقلی شاهپرک داخل ایوان شرقی و غربی.
مأخذ: کتاب مساجد تاریخی خراسان.

تصویر ۱۲. مسجد گوهرشاد هرات

تصویر ۱۱. اسپر ایوان دارالسیاره در مسجد گوهرشاد مشهد. مأخذ: کتاب شاهکارهای هنری در
آستان قدس رضوی.

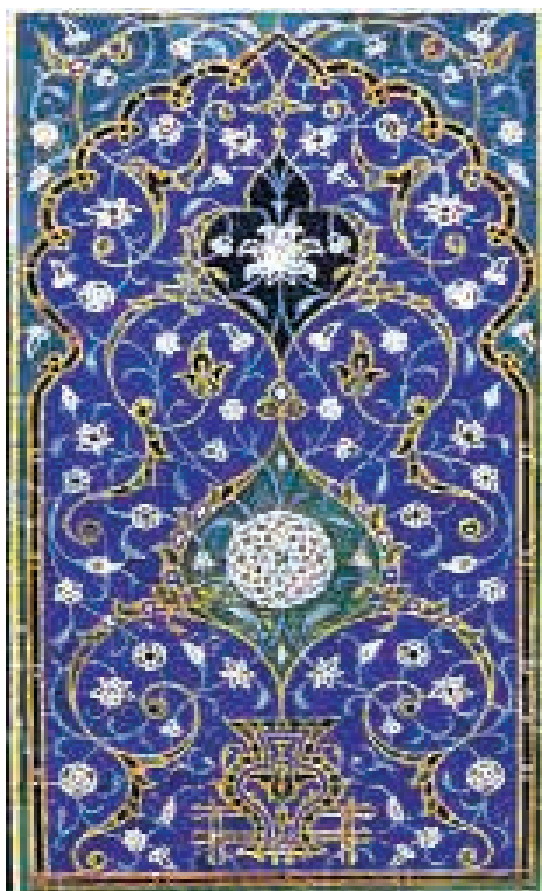
تصویر ۱۴. مسجد گوهرشاد هرات

تصویر ۱۳. مسجد گوهرشاد مشهد

تصویر ۱۶. مسجد گوهرشاد هرات

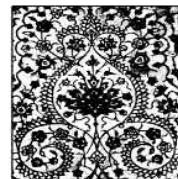
تصویر ۱۵. ورودی ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد مشهد

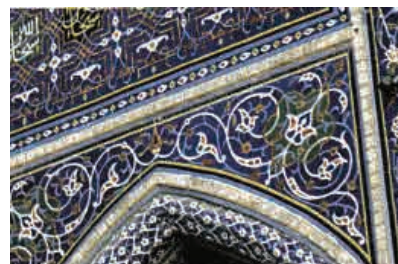
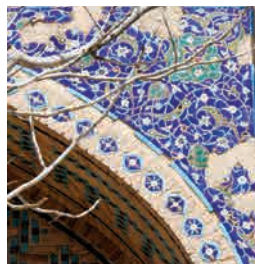
تصویر ۱۹. نقوش گیاهی در مسجد گوهرشاد مشهد (مصدقیان، ۱۳۸۴: ۵۷)

تصویر ۱۸. مسجد گوهرشاد هرات

تصویر ۱۷. مسجد گوهرشاد مشهد

تصویر ۲۰. نقوش گیاهی در مسجد گوهرشاد هرات

منابع

- ایهام پوپ، آرتور (۱۳۷۳) معماری ایران، غلام حسین صدی افشار، تهران: فرهنگیان.
- اسکندرپور، خرمی پرویز (۱۳۷۹) گل‌های ختایی، آیین هنر و آموزش نقاشی ایران، چ اول، سازمان چاپ و انتشارت.
- امینی کیاسری، عامر (۱۳۹۰)، بنیان‌های نظری هندسه و تزیینات در معماری مسجد گوهرشاد، مشهد: آهنگ قلم.
- انصاری، فاروق (۱۳۸۳) هرات شهر آریا (سیری در تاریخ و جغرافیای تاریخ هرات تا دوره تیموری)، تهران: وزارت امور خارجه.
- اوکین، برنارد (۱۳۸۶) معماری تیموری در خراسان، ترجمه علی آخشینی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- بوکهارت، تیتوس، (۱۳۶۹) هنر مقدس، ترجمه جلال ستاری، تهران: سروش.
- پاپا، دوپولو (۱۳۶۸) معماری اسلامی، ترجمه حشمت جزنی، مرکز نشر فرهنگی رجا.

پی‌نوشت

- ۱- شیوه آذری، سبکی در معماری ایرانی پس از اسلام است که به آذربایجان منسوب است. این شیوه، سبک مغول یا ایرانی و مغول نیز نامیده می‌شود و در دوره حکومت ایلخانان بر ایران (۶۵۴-۷۳۶ ق/ ۱۲۵۶-۱۳۳۶ م) رواج یافت.
- ۲- دیوار جداکننده؛ دیوارهایی که میان دو پایه باربر می‌سازند؛ بخشی از نمای ساختمان که در و پنجره نداشته باشد.

- پاکباز، رویین (۱۳۷۸)، *دایره‌المعارف هنر*، تهران: فرهنگ معاصر.
- حسینی، سیدمحسن (۱۳۹۰) *کتیبه‌های تیموری در خراسان*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- خزایی، محمد (۱۳۸۰) *هزار نقش (نقوش خطوط تزیینی، کاشی، آجر)*، تهران: مطالعات هنر اسلامی.
- دونالد، ویلبر (۱۳۸۹) *سیر تحول کاشی‌کاری در معماری ایران (دوره اسلامی)*، ترجمه ربابه‌خاتون پیله‌فروش، تهران: چهارطاق.
- رستمی، محمدرضا (۱۳۸۳) *مجموعه کامل و کاربردی طرح‌های تزیینی (نقوش/اسلیمی)*، تهران: فخر کیا.
- ریس‌زاده، مهناز و حسین مفید (۱۳۸۹) *احیای هنرهای از یاد رفته*، تهران: مولی.
- زمرشیدی، حسین (۱۳۷۴) *معماری ایران*، تهران: کیهان.
- السعید، عصام و عایشه پارمان (۱۳۶۳) *نقش‌های هندسی در هنرهای اسلامی*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: سروش.
- شراتو، اُمرتو و ارنست گروبه (۱۳۹۱) *هنر ایلخانی و تیموری*، ترجمه و تدوین دکتر یعقوب آژند، تهران: مولی.
- صحراگرد، مهدی (۱۳۹۲) *شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (کتیبه‌های مسجد گوهرشاد)*، مشهد: آستان قدس رضوی.
- فدائیان، مجید (۱۳۸۵) *هرات دیروز؛ هرات امروز*، تهران: وزارت امور خارجه.
- کوست، باسکال (۱۳۹۰) *بناهای دوره اسلامی ایران (از آغاز تا ۱۲۱۸)*، ترجمه آتوسا مهرتاس، چ اول، تهران: فرهنگستان هنر
- کیانی، محمدیوسف و دیگران (۱۳۶۲) *مقدمه‌ای بر کاشی‌کاری ایران*، چ اول، تهران: موزه رضا عباسی.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۶) *تزیینات وابسته به معماری ایران در دوره اسلامی*، چ اول، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۸۳) *تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی*، چ ۶، تهران: سمت.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۸۶) *معماری ایران دوره اسلامی*، تهران: سمت.
- گروه مؤلفان (۱۳۸۴) *مجموعه آثار معماری سنتی ایران (دوران اسلامی)*، چ ۳، تهران: سازمان جغرافیایی نیروی مسلح.
- گلمبک، لیزا و دونالد ویلبر (۱۳۷۴) *معماری تیموری در*
- ایران و توران*، ترجمه کرامت‌الله افسر و محمدیوسف کیانی، تهران: میراث فرهنگی.
- لباف خانبگی، رجبعلی و فرامرز صابر مقدم (۱۳۸۵) *مساجد خراسان از آغاز تا دوران معاصر*، چ اول، تهران: معاونت فرهنگی و ارتباطات اداره کل امور فرهنگی.
- ماچیانی، حسینعلی (۱۳۹۱) *آموزش طرح و تذهیب*، چ ۷، تهران: یساولی.
- ماهرالنقش، محمود (۱۳۶۱) *طرح و اجرای نقش در کاشی‌کاری ایران در دوره اسلامی*، چ اول، تهران: موزه رضا عباسی.
- ماهرالنقش، محمود (۱۳۷۰) *خط بنایی*، چ اول، تهران: سروش.
- مجرد تاکستانی، اردشیر (۱۳۸۱) *شیوه تذهیب*، تهران: سروش.
- مصدقیان، وحیده (۱۳۸۴) *نقش و رنگ در مسجد گوهرشاد*، تهران: آبان.
- مکی‌نژاد، مهدی (۱۳۸۸) *تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی و تزیینات معماری*، چ اول، تهران: سمت.
- ملازاده، کاظم و مریم محمدی (۱۳۷۹) *دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی*، مساجد تاریخی، تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- میگلی، مرضیه (۱۳۸۷) *نقوش هندسی*، بوشهر: نیک‌بین، حسین (۱۳۸۳) *باغ ایرانی: عناصر اسلیمی*، تزیینی، ختایی در طراحی فرش و تذهیب، چ اول، تهران: یساولی.
- هنرور، محمدرضا و رضا خنیاگر (۱۳۸۴) *طرح و نقش*، تهران: یساولی.

مقالات

- آژند، یعقوب (۱۳۸۸) اصل واق در نقاشی ایران، نشریه هنرهای زیبا، هنرهای تجسمی، ش ۳۸، ص ۵ تا ۱۳.
- حسینی، محسن (۱۳۸۴) ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد، مجله مشکوه، ش ۸۰، ص ۱۰۲ تا ۱۱۸.
- خوارزمی، مهسا و محمود طاووسی (۱۳۹۱) مطالعه‌ای در نقوش هندسی تزیینات معماری در مساجد گناباد، نشریه هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ش ۳، ص ۱۳ تا ۲۲.
- زمرشیدی، حسین (۱۳۹۰) مسجد بی‌نظیر گوهرشاد و هنرهای قدسی، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ش ۶، ص ۱۷ تا ۳۲.